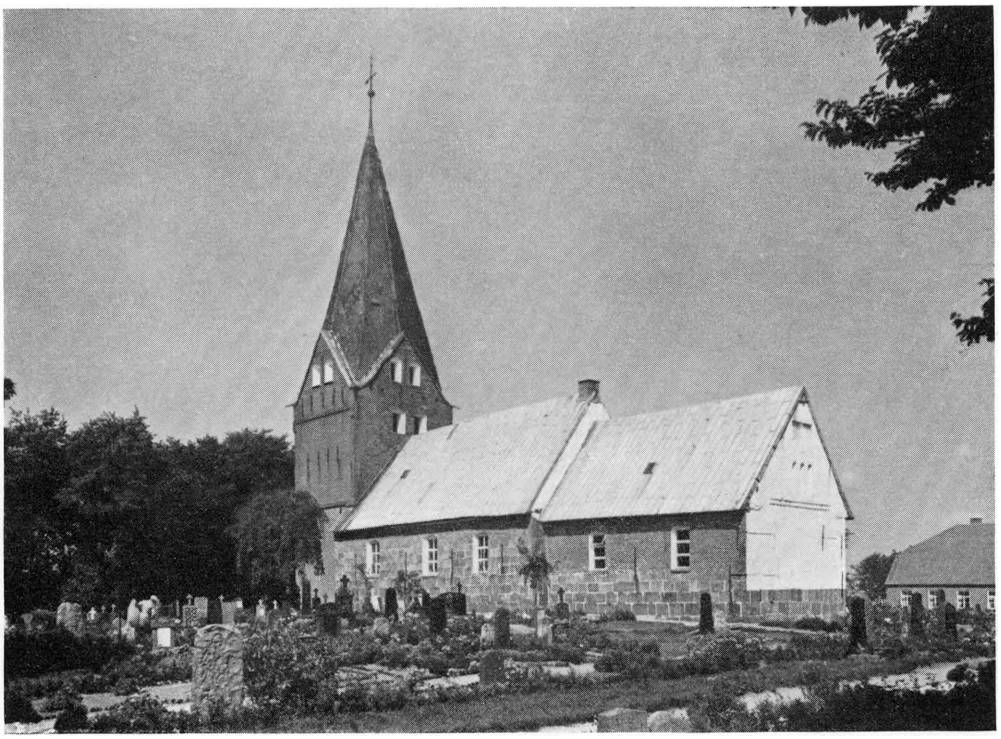

Fig. 1. Daler. Ydre, set fra sydøst. L. L. 1955

DALER KIRKE

TØNDER-HØJER-LØ HERREDER

Kirken nævnes 1514 som viet krigerhelgenen *S. Mauritius*[1], der, fremstillet som neger, tidligere havde plads i den sengotiske altertavle (p. 1343). Cathedraticumafgiften var 5 skilling engelsk, og på reformationstiden betalte man 2 ½ sk. engelsk i procuratio (sml. p. 1025). 1227 overdrog Ribebispen Thure kirken til Løgumkloster (jfr. p. 1051) »på kanonisk vis«[2], og 1252 fulgte bispen denne overdragelse op med en ny gave, idet han overdrog klostret den tiende på otte ørtug rug, som kirken hidtil havde ydet bispen[3]. Sognemændene har formentlig tidligere i nogen grad været medbestemmende med hensyn til valget af deres præst, og at der har hersket utilfredshed med klostrets varetagelse af kaldsretten, fremgår af, at bispen 1264, under trusel om banlysning, forbød sognefolkene i Daler at befatte sig med indsættelse af »vikar i eders kirke eller med at råde over de til vikariatet hørende ting« uden samtykke fra abbeden i Løgum[4].

Ved reformationen mistede klostret kirken, der kom under kongen (største delen af sognet hørte indtil 1864 til de kongerigske enklaver). 1661 erhvervede Hans Schack patronatsretten[5], der hørte til det 1674 oprettede grevskab Schackenborg, indtil kirken overgik til selveje 1. oktober 1931.

Kirken ligger i landsbyen af samme navn og vestligt i sognet. Kirkegården hegnes fortrinsvis af lave, beplantede kampestensdiger; 1791 omtales hegnet som et dobbelt højt kampestensdige[6]. I øst, vest og nord er der køreport og

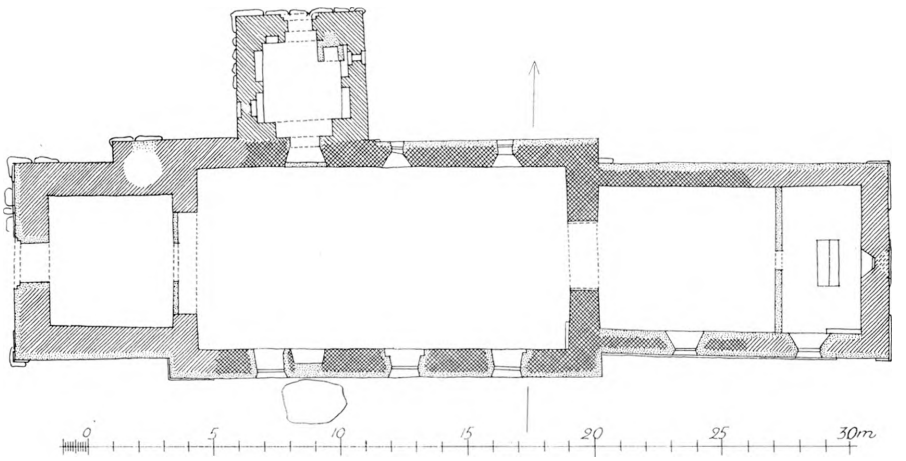

Fig. 2. Daler. Plan 1:300. Målt af Tove Bojesen 1954.

låger med trægitterfløje; tidligere fandtes der en »stette«[7] til hvert verdenshjørne, alle vistnok murede portaler afdækket med tegl eller spån, og i alt fald den nordre med en køreport[8]. O. 1826 var mindst en af portalerne erstattet af murede piller, og 1863—64 blev alle indgange fornyet med gitterlåger mellem stolper[9].

†*Kirkeriste* i tre porte nævnes mellem 1697[10] og 1836[9], drejekors omtales mellem 1657—60[11] og 1734[10].

Kirken består af romansk kor og skib samt tre gotiske tilbygninger: korforlængelse, våbenhus i nord og tårn i vest. Orienteringen er omtrent solret.

Den romanske bygning, der må være rejst i to omgange, med koret først (sml. sokkel og tagværk), er overmåde stærkt omsat og suppleret med teglstensmurværk, men udvendig har *granitkvadre* antagelig været det eneste oprindelige byggemateriale, således som det endnu ses på den store østre del af skibets nordmur, mens marksten er benyttet indvendig og i triumfgavlen. Bygningen har rester af en hulkantet sokkel, hvis profil (p. 1132, fig. 27—29) er forskelligt udformet på kor og skib. Skibets to nordvinduer, der blev genåbnet 1942—43[12], har bevaret den gamle form med smige karme indvendig, mens både lysning og yderkarme er omdannet på et ret tidligt tidspunkt og forsynet med halvstens stik af tegl, det østre tillige med et løberskifte. Begge skibets døre er tilmurede, den søndre, der har stor dørhelle udvendig og nyere fladrundbuet indre afdækning, 1750[10], den nordre o. 1862, men sidstnævnte var allerede ved våbenhusets opførelse (sml. p. 1339) blevet omdannet og forsynet med en fladbue udvendig. Fra en af dørene stammer formentlig det som fig. 13 afbildede terningkapitæl (eller -base) af granit (højde 20 cm, grundflade 28), bestemt for anbringelse i en fals og i tilknytning til et 20 cm søjleskaft. — Den runde korbue med overpudsede, forneden skråkantede kragbånd er ret smal og sikkert samtidig med

Fig. 3. Daler. Indre, set mod øst. L. L. 1955

korets romanske del (sml. tagværk). Over skibet, der muligvis kan være forlænget lidt ved tårnets opførelse, er der bevaret flere romanske bjælker, der tidligere har haft loftsbrædderne liggende på oversiden.

Tilføjelser og ændringer. Korforlængelsen har kun bevaret selve gavlen urørt, men der kan næppe være tvivl om, at forlængelsen er den ældste tilbygning og muligvis rejst ret tidligt i gotisk tid. Materialet er dels genanvendte granitkvadre fra koret (også nogle sokkelsten er udflyttet), dels munkesten i munkeskifte; langmurene er fornyet sammen med korets 1776 (sml. ndf.). Gavlen har et tilmuret vindue, som er rundbuet udvendig, smiget og fladbuet indvendig, hvor det står som blænding; taggavlen har to savskifter i fodlinien og derover tre ens høje, spærdækkede blændinger kronet af en korsformet. — †*Hvælv*. De to hvælv, som indtil 1776 dækkede koret og dets forlængelse, var sikkert samtidige med sidstnævnte; i øst og vest er der spor efter runde skjoldbuer.

Våbenhuset, 1673 kaldet indgangshuset, 1686 skrefsen[13], 1732 karnhuset[10], 1778 karnhus eller »quist«[13] (sml. tilbygningerne på Rømø kirke, Tønder-Højer-Lø hrdr.), har siden o. 1862 tjent som materialhus (sml. tårn). Det er sengotisk, opført af munkesten i munkeskifte over en kampestenssyld; gavlen er glat med

falset dør, som nu er fladrundbuet og uden ydre stik; hver flankemur har en fladbuet, falset glug og i det indre to fladbuede spareblændinger; lignende flankerer døren, men den østre er tilmuret. Ved våbenhusets opførelse blev der mod skibet rejst en skalmur, der omslutter kvindedøren med en spidsbuet åbning. Den øvre afslutning på denne skalmur samt et tilsvarende forløb af en aftrapning i murværket på taggavlens inderside kunde tyde på, at man har haft planer om at overdække rummet med en tøndehvælving. — I nordøsthjørnet er der en *blystøberkamin,* måske den der er omtalt 1748[10].

Det sengotiske *tårn,* af munkesten i munkeskifte, slutter sig, hvad hovedformen angår, til Tørninglen-typen, men de fire gavles udformning er lidt afvigende, og spiret er ottekantet ligesom Møgeltønders (p. 1299). — Ved tårnets opførelse blev skibets vestende ommuret (og måske forlænget). Tårnrummet, der har ubenyttede hvælvforlæg, er dækket af et bræddeloft (det nuværende fra 1874[9]); da rummet o. 1862[9] indrettedes til våbenhus, blev det skilt fra skibet ved en indskudsmur i arkaden og forsynet med en vestindgang, som afløste et vindue. Adgangen til mellemstokværket var tidligere gennem det med tårnet samtidige trappehus i nord; dette er nu utilgængeligt, idet såvel under- som overdør er tilmuret i tiden o. 1800, hvis ikke så sent som 1856, da trappen op i tårnet ønskedes fornyet[14]. Mellemstokværket har til hver af de frie sider to delvis tilmurede, fladbuede spareblændinger, og klokkestokværket, hvis vest- og sydmur er helt omsat (den sidste 1816[15]), har i øst og nord et falset, fladbuet glamhulpar, »Dum Gab«[16], under en række bomhuller; i hver af de fire gavle har et tilsvarende par indtaget de vanlige højblændingers plads mellem savskifterne.

Større istandsættelser samt korets ombygning 1776. En omfattende reparation på bly, tagværk og mur fandt sted 1616—17[17]; samtidig blev kirken gjort lysere, idet fem snævre vindueshuller (i syd) blev udvidet og forsynet med nye, store jerntralværk, skibets gulv blev lagt med mursten, korets med to tusind glaserede, hollandske gulvsten, og skibets bjælker blev malet med brunrødt. — Kirkens nedfaldne sydmur blev repareret 1694—95 og atter forsynet med nye vinduer, og murreparationerne fortsatte, i syd 1720[10] og 1791, i nord 1773[13], og 1755 blev der indlagt nogle nye bjælker over skibet[10]. — 1776 blev korets to hvælv nedtaget[10], fordi de pressede langmurene ud; disse blev vistnok helt omsatte og den søndre forsynet med to kurvehanksbuede vinduer; der blev indlagt bindbjælker, og på undersiden af disse anbragtes det nuværende, listeinddelte bræddeloft med profileret gesims; det tilsvarende underloft i skibet er fra samme tid.

Tagværker. Skibets er af eg, romansk og af type som Arrild (p. 1267), men adskillige dele er udskiftet i fyr; det østligste spærfag skiller sig lidt ud fra de øvrige og er antagelig lidt ældre, fra samme tid som koret (sml. p. 1338). Det

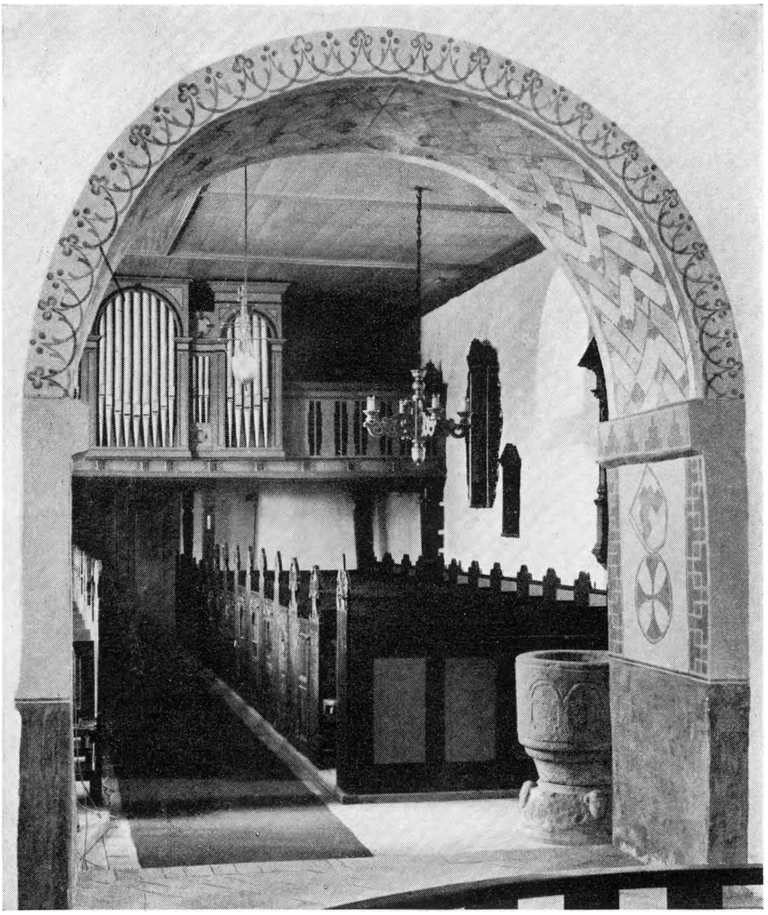

Fig. 4. Daler. Indre, set mod vest. L. L. 1955

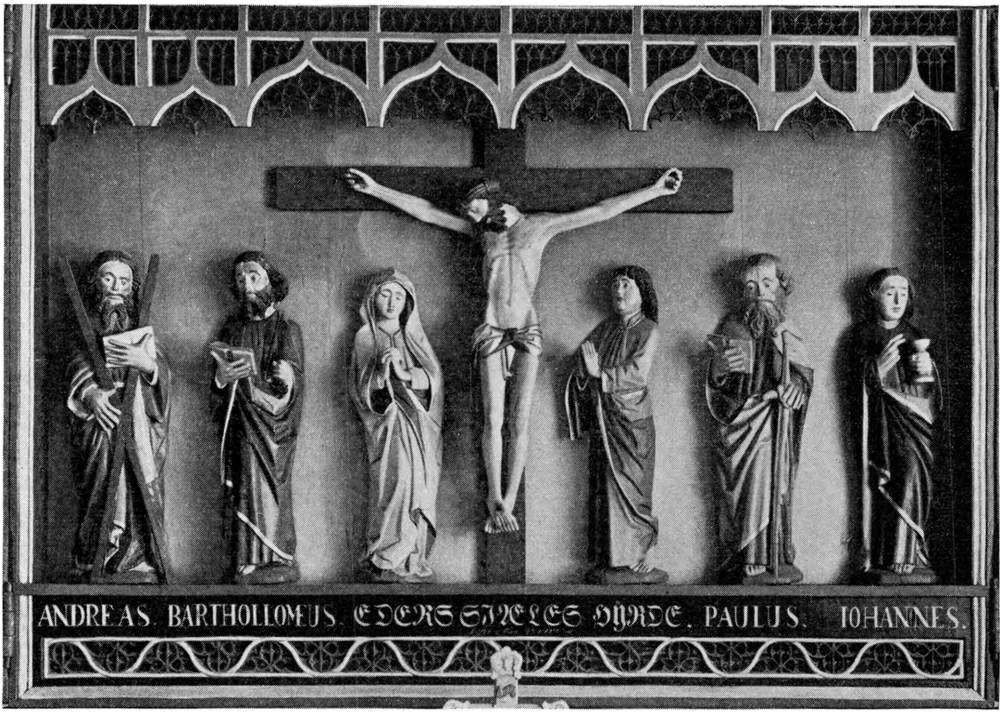
forlængede kors egetagværk er gotisk, samtidig med †hvælv; bjælkerne er indlagt 1776. Spiret og våbenhuset har gotiske egetagværker.

Kirken står i blank mur med hvidtet østgavl, kor og skib har blytag, våbenhuset tegl, og spiret, der tidligere var tækket med spån, fik skifertag mellem 1871[9] og 1898[18]. Det indre er hvidkalket med gråmalede lofter; trævinduesrammer og munkestensgulv fra en restaurering 1942—43 (arkitekt Arne Finsen), da der i korforlængelsens østende udskiltes et sakristi.

† *Vindfløj*. Spiret krones af en stang med kugle, pil og kors, muligvis rester af den forgyldte fløj, der 1781 afløste en fra 1705[10].

En *†solskive* blev 1675[13] opsat på tårnet, »så menigheden kan vide, på hvad tid de kommer til kirken, når Gud under solen at skinne derpå«; 1754[10] blev den farvet og genopsat.

Kalkmalerierne på korbuen (sml. fig. 4), sengotisk og renæssance ornamentik samt to våben, blev afdækket 1917—19 og næsten nymalet 1922 af Wilh.

E. M. 1955

Fig. 5. Daler. Altertavlens midtskab (p. 1342).

Jensen, Garding[19]; ved sidste restaurering er de påny ændret en del[20], således at det nu vanskeligt lader sig afgøre, hvad der er oprindeligt. På korets nordvæg iagttoges 1904 †*malerier*[21], dels et lykkehjul, antagelig fra 1500'rne, dels

lidt østligere »øjensynlig« Døden med leen.

INVENTAR

Inventaret er ifølge regnskaberne hovedrestaureret 1776; 1942—44 gennemgik det påny en istandsættelse under ledelse af P. Kr. Andersen.

Alterbordet er nyt, dækket af gammelt panel, der er taget fra stoleværket og nystafferet. Det gamle, med korforlængelsen samtidige *alterbord* står øst for det nye, i det til sakristi afskilrede rum; det er af munkesten, bageste halvdel to skifter højere end forreste. I oversiden en delvis ødelagt *helgengrav*.

† *Alterklæder*. 1649[10] omtalt som nyt, af rødt skarlagen med silkefrynser. 1768 var det af rødt fløjl med »guldtakker«, bordyret med det grevelige våben i guld og sølv (præsteindb.).

Altertavlen[22] (fig. 5—7) er en sengotisk fløjtavle fra sidste fjerdedel af 1400'rne, gennemgribende omdannet 1776—77 i forbindelse med anbringelsen af det lavtliggende loft (p. 1340) og suppleret 1944. Den lave, udstrakte form skyldes om-

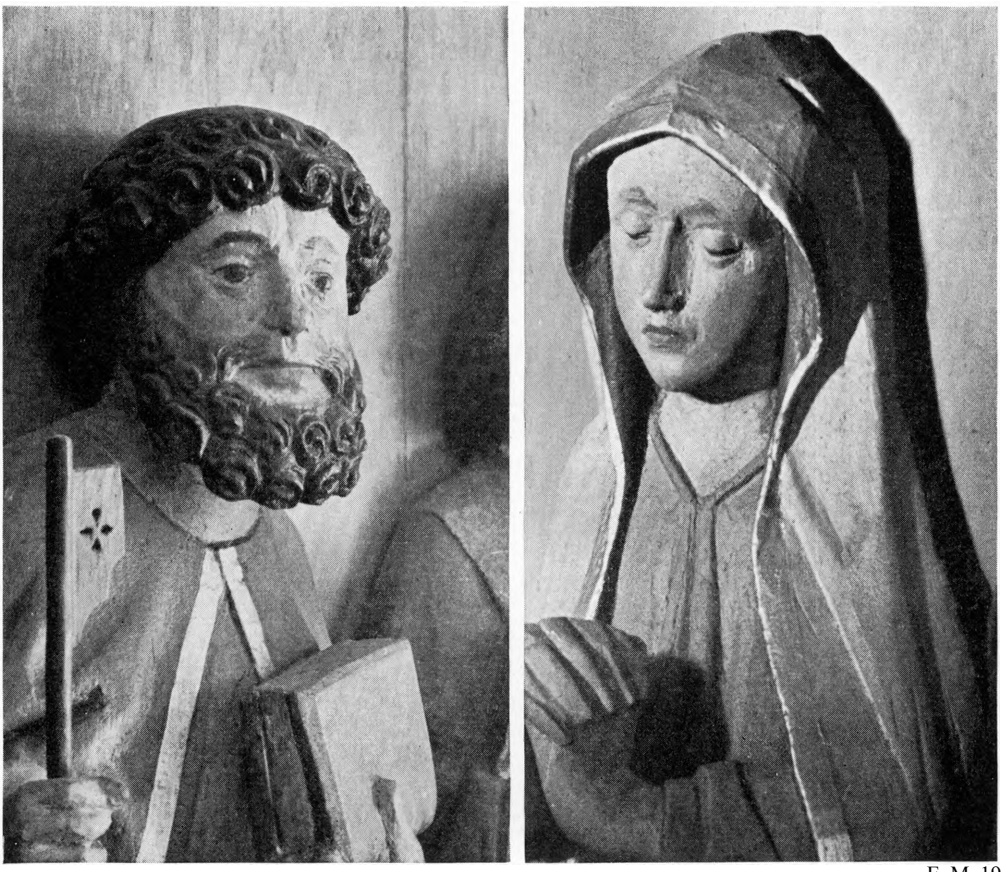

Fig. 6—7. Daler. Figurer fra altertavlen, Peder og Maria (p. 1342). E. M. 1955

dannelsen i 1700'rne; oprindelig har tavlen været betydelig højere (jfr. ndf.), selv om der næppe er grund til at regne med, at fløjene har været i to etager ligesom i Højst (Slogs hrd.) fra samme værksted; apostlenes usædvanlige højde (72—73 cm over for normalt 50—60) taler for, at de også i den oprindelige opstilling har været fordelt med fire i hver fløj og to og to i midtskabet, under de yderste, små spidsbuepar. Krucifiksgruppen hører ikke hjemme i altertavlen, men kan have haft plads over midtskabet; i dette var oprindelig †Marias himmelkroning (jfr. Aller og Spandet fra samme værksted, Haderslev amt. p. 266 og her p. 1188) samt en figur af kirkens værnehelgen, †S. Mauritius; desuden må der have været en tredie †figur, der dog ikke er omtalt i kilderne. — I et brev af 29. juli 1776 i Schackenborgs arkiv nævner provst Riis »Christi Billede siddende paa en Stol og hans Moders Maria Billede siddende ved hans højre Side i en bedende Positur ... Ved samme Maria Billede staaer en sort Morian med en Standart i Haanden...«. Provsten fik ikke sit ønske om en ny tavle opfyldt, skønt de »gamle catholske Billeder ... nu af Ælde have et fælt Syn«[23]. Reg-

ninger 1777/78 fra Jes Jensen Toft i Møgeltønder for at nedtage alteret og gøre det mindre samt på forfærdigelse af løvværk til vinger og topstykke (jfr. bl.a. Arrild p. 1270f.) forklarer tavlens udseende før sidste restaurering 1944. Maleren Andreas Jørgensen fra Hostrup gav »afridsning« (fortegning) til løvværket og fik selv 37 rdl. for at istandsætte, male og forgylde tavlen[24].

I midtskabet (fig. 5), 215 cm bredt, ses nu fire store kølbuebaldakiner flankeret af to og to mindre; under de store, hvor himmelkroningen flankeret af to figurer har haft plads, er nu indsat en krucifiksgruppe, hvis krucifiks er meget beslægtet bl.a. med krucifikset i Bylderup (Slogs hrd.). Apostlene står i vilkårlig orden[25] til dels med unøjagtige (fornyede)[35] attributter. Stavværket har mistet de foransatte fialer og krabbeblade, og af de slanke søjler, der formentlig har båret baldakinerne, er intet levnet. Ifølge en malet indskrift bag på altertavlen repareredes og maledes altertavle og prædikestol 1855. Ved restaureringen 1944 fjernedes snedker Tofts løvværk, men Andreas malers nadverbillede på predellaen bevaredes, flankeret af nadverordene med fraktur, ligesom hans øvrige staffering fremkaldtes; det konstateredes, at der under de bevarede nadverord lå ældre skrift med samme indhold, til dels afskåret, da predellaen forkortedes; nu forlængedes predellaens over- og underbrædt en 4—5 cm, og i stedet for det kasserede topstykke skar P. Brodersen, Hjerpsted en ny bladfrise (efter et enkelt bevaret blad), der placeredes på tavlens overside. Af Fr. Beckett tilskrevet »Frørup-mesteren«s værksted[26].

Sidealtertavle[27] (fig. 8), Mariatavle, med den apokalyptiske Madonna, sengotisk, fra slutningen af 1400'rne, efter samme forlæg som Møgeltønders Madonna (p. 1309f., hvor barnet dog er påklædt). Midtskabet måler 236 × 134 cm; de flade fløje er af karnisagtige lister delt i to felter. Oprindelige farver forsvundet. 1944 fremdroges en 1700-tals staffering med blå rocailler på blå bund i fløjene[28]. Under frakturbogstaverne i midtskabets smalfelt (1. Pet. 1) skimtes ældre skrift. Af V. Thorlacius-Ussing tilskrevet »Imperialissima-mesteren«. På triumfvæggen mod nord, Maria-altrets vanlige plads.

Altersølv. Kalk, 1575—1600, med stor, smuk, lav firpasfod på tilsvarende fodplade, standkant med streg-rude-streg etc. Støbt krucifiks. Ved overgangen til det glatte, sekskantede skaft akantusbladkrans og herover en liste med rektangulære gennembrydninger under en bred, glat krave; fladtrykt knop med seks spidse, krydsskraverede tunger, flade rudebosser med minuskelagtig fraktur: »ihesus« og herimellem påloddede blomster vekslende med løvemasker. Det i 1700'rne fornyede bæger hviler i en kurv af seks akantusblade. Under fodpladen graveret XXXXI. 18 cm høj. 1751 loddede Jonas Nissen i Højer kalken[10]. *Disk* 1751, med graveret cirkelkors (gennemstukne arme) og Schackvåben med årstallet; ottepas-bund. Stemplet C L for Carl Lorentzen (Bøje2837), sml. †sygekalk. *Oblatæske,* 170? [dvs. 1700—09], cylindrisk, 4 × 7—9 cm, låget

med pærestav inden for kuglestav. Utydeligt mestermærke E B over 170? for Evert Burhorst, København (Bøje 215).

Sygekalk, o. 1825, med rund fod i eet med glat knop; ægformet bæger med punslet bladkrans. Tre ens stempler, H W i rektangel for Københavnerguldsmeden Hans Christian Winther (Bøje 692). En †sygekalk og -disk udførtes 1751 for 13 rdl. af Carl [Lorentzen] guldsmed i Møgeltønder[10]. 1849 blev et sygesæt stjålet, men et nyt skænkedes af grevskabet[14]. — 1514 havde kirken en forgyldt †*monstrans,* tre †*alterkalke* med †*diske* og to †*skeer*[29].

Alterstager. 1) Sengotisk type på tre ben, dyrepoterne afbrækket, nu 31,5 cm høje, svarende til Emmerlev (p. 1377) og Notmark (Sønderborg amt), der hviler på løver.
2) (Fig. 9), slutningen af 1600'rne, 42 cm høje.
†*Alterstager* (gravstager). 1874[9] krævede en synsforretning, at stagerne på alteret skulde males; der er sikkert tale om de fire stager, som kronikken omtaler 1905, de to inderste med ens gravplader, begge med indskriften Ane Marie Sørensen 18??.

Fig. 8. Daler. Mariatavle (p. 1344). L. L. 1955

†*Messehagel.* En tilføjelse mellem 1671 og 1676 til inventariet 1649[30] nævner, at patronen grev Hans Schack har skænket en hagel med bordyret krucifiks; strålekransen om hovedet var af forgyldt, massivt sølv (præsteindb. 1768).

Alterskranke, nyere, halvrund, med udsavede balustre, som efterligner 1700'rnes. 1904 blev den gamle, lige »Barrière« erstattet af et femsidet knæfald (kronik). 1694 blev der »gjort et Værk for Alteret«[10].

Døbefont, romansk, af granit, arkadetype, med svagt konisk fod, firdelt af fire fremspringende menneskehoveder, hvorimellem forvitrede relieffer af korsblomst, firpas og kors. 1770 nævnes tre stole på den nordre side i tårnet, »som tilforn blev brugt til Daaben«[10]. Siden 1904 har fonten haft plads i skibets nordøsthjørne, hvortil den flyttedes »fra sydsiden« (kronik). Før sidste restaurering var den stafferet med stærke farver. (Mackeprang: Døbefonte p. 307). *Dåbsfad* 1760, af hamret kobber med indslåede, tætstillede kryds langs kanten; på denne graveret spejlmonogram L P 1760. Tvm. 73 cm. Fadet kostede 10 rdl.[10] *Dåbskande* af tin, uden stempler, men svarende til Hans Høys type.

Korbuekrucifiks, gotisk, o. 1350, af type som Gram korbuekrucifiks (Haders-

lev amt p. 802), men typologisk lidt yngre. Oprindeligt kors med kvadratiske endestykker, hvori runde, konkave felter, samt glorieskive. 68 cm højt; *sidefigurerne* er fra 1600'rne. Istandsat 1918—22 af Wilh. Jensen, Garding[19] (indskrift på bagsiden af korset) og opsat 1923 i korbuen på ny bjælke[32]; nu på korets nordvæg.

Prædikestol i renæssance, fra 1606, sikkert et Lybækkerarbejde, af højere kvalitet end vanligt i amtet. Stolen består af seks fag, er rektangulær af grundplan med tresidet, fremspringende karnap. Storfelterne, der vekselvis er rundbuede og rektangulære, indeholder for de fem felters vedkommende bibelske scener, skåret (med stor troskab) efter gængse stik: bebudelsen, fødselen (fig. 10, efter Marten de Vos gennem Joh. Sadeler-stik), opstandelsen (fig. 11, delvis samme forlæg som Brochmands epitaf i Køge, se DK. Kbh. amt p. 228), himmelfarten og dommedag. På karnappens forside står to borgere i tidsdragter (kappe og pibekrave) med hænderne i bedestilling og med våbenskjold, flankerende et (nyt) krucifiks; de står på skamler med fordybede initialer: IM og H M, hvoraf de første får deres forklaring i en indskrift med reliefversaler i hængestykkket under dette fag: »Ano 1606 heft Iacob Moriz borger in Lupeck disse predichstol diser karcken vorehret«; initialerne HM henviser antagelig til broderen Hans Moriz (se klokke nr. 2 og †gravsten). Portalfelternes omgivelser har rig intarsia, de øvrige kun profilrammer, og under de fem bibelrelieffer er der smalfelter. De toskanske søjler har beslagværks prydbælter, frise- og postamentfelter pålagt fladsnit. Samtidigt, glat opgangspanel med delvis oprindeligt dør-rammeværk (trekantgavl) og nyere dørfløj. Inde i stolen, langs væggene fyldingspanel. Samtidig, rig himmel med kartouche-topstykker i hvis trekvartcirkelmedailloner der er fremspringende buster af evangelisterne; mellem topstykkerne er der statuetter af dyderne. Listedelt loft med helligåndsdue. — Oprindelig har stolen — ligesom Tønder-typen — stået i blankt træ med nogen forgyldning, således at den fine indlægning har kunnet komme til sin ret. Men i begyndelsen og slutningen af 1700'rne er træet blevet overmalet, og disse stafferinger er igen i 1800'rne (jfr. under altertavlen) dækket af egetræsmaling. 1944 fjernedes de yderste lag, og stafferingen fra begyndelsen af 1700'rne fremkaldtes. De oprindelige, brune mauresker på opgangs- og vægpanelet var så udviskede, at den nuværende opmaling må betragtes som en fornyelse. De danske frakturindskrifter er sekundære og fra forskellig tid. Provst Riis har noteret, at den brøstfældige stol havde omskriften: Got zu Ehren und ewiger Gedächtniss«[14]. I opstandelsesfeltet på Kristi kistes endeflade: CST (måske en malersignatur).

Stolestader. Kirken har bevaret en meget stor del af de oprindelige stadegavle, fra slutningen af 1500'rne, dog i en til dels slemt mishandlet og noget omdannet tilstand. De nederste gavle og låger er højere end de øvrige (præstens stole und-

taget) og finere udstyret; oprindelig (dvs. før 1640) har de sikkert sluttet sig til præstens.

Den første omdannelse fandt sted 1640, da der arbejdedes ved de gamle »skamel«, hentedes egefjæle fra skibet, og fire snedkre fik kost og løn i 32 dage[11]; der skete tilføjelser »i tidens stil« på gavle og døre, men mere katastrofal var den ændring, der 1781 fjernede trekant-gavlens profillister og afsavede topstykkerne »efter den nyere Facong«[13]. Oprindelig har gavlene været spidsvinklet afsluttede over en indsnøret hals med dobbeltvolutter (sml. de tidligere stader i Skast); i gavltrekanten var der et englehoved, mens halsene har forskelligt udformet renæssance-ornamentik. Også lågerne har været forskelligt udformet, med arkader, rosetter, beslagværk m.m.; enkelte har intarsia. 1640 fik præsten sin og sin hustrus stol (de østligste i hver side af skibet), der var større og fornemmere end de andre, forsynet med indskrift — skjolde i forsænket relief, hans med: »Her Jens Clausen, Luc. X, Eet er fornøden«, hendesmed: »Lucia Her Iensis 1. Pet. 1. Herens Ord blifver evindelige 1640« i næstøstligste gavl og i den østligste »Luc. XI: Salige ere de« etc. I øvrigt findes på de forskellige låger og gavle indskårne navne og årstal, henvisende til forskellige ejere til forskellige tider. I koret, hvor stolene stod på plads til 1904 (kronik), er som panel langs væggene sat 14 gamle stader på sydsiden og fem på nordsiden. Alle stader står i renset eg. Fra regnskaber m.m. kan hentes følgende oplysninger: Fra 1713 foreligger et stoleregister[31]; 1846 var der kun låger på syv døre fra koret til kirkedøren, men 1850 havde kirkeejeren ladet sætte låger for de stole, som ingen havde[14]. 1862 blev der sat rygstød på »Fruentimmerstolene i Høj kirken« (skibet), men året efter forlangte synet, at der skulde sættes to-tommer lister til sæderne, da de på grund af ryglænet var blevet umagelige[9]; 1904 fjernedes stolene i koret, hvor de fyldte hele rummet, og anbragtes som langbænke ved sidevæggene. 1905 stod mishandlede rester af tre gotiske stolegavle i koret (kronik); 1912—14 »renoveredes« stoleværket[32]. Ved sidste restaurering forsvandt »et par stolerader«[33].

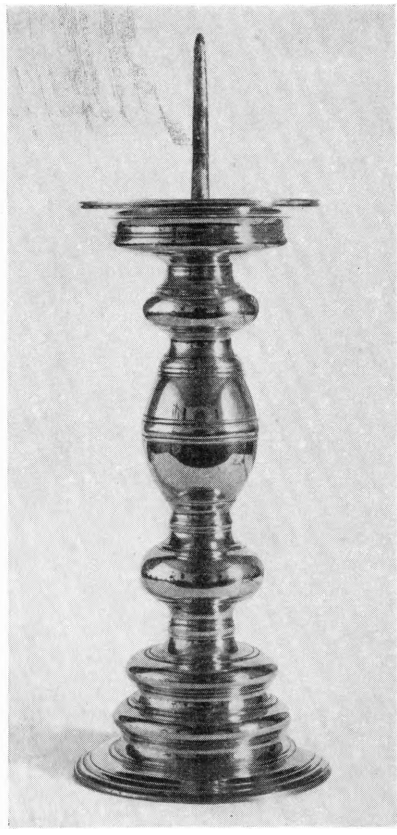

Fig. 9. Daler. Alterstage (p. 1345). L. L. 1955

†*Præstestol*. Indtil sidste restaurering stod en præstestol fra o. 1750 i korets nordøsthjørne. Denne, egentlig en »lukket stol«, hvis oprindelige plads havde

været ved skibets nordside, fortrængte 1904 en tidligere †præste- og skriftestol (kronik); under et blyindfattet vindue i bredsiden havde den fire fyldinger med forkrøbbede spidsbuer, omtrent som stolestaderne i Rejsby og Vodder (p. 1162, 1214) m.fl.; i smalsiden var døren. Egetræsmalet, hvorunder marmorering.

(†)*Degnestol.* Af en til Mjolden kirkes svarende degnestol fra sengotisk tid er bevaret en gavlplanke med et defekt topstykke, en smuk kolbeblomst (spidsen fornyet), nu anbragt i det ovenfor nævnte af stolegavle og -døre sammensatte panel ved korets nordvæg. Sikkert Ribe-arbejde[36].

†Dørfløj. 1750 solgtes den gamle syddør »med jern og alt« på auktion for 2 rdl. 12½ sk., og døråbningen tilmuredes[10].

Pulpitur i vest, omtalt som nyt 1713[13], nu til dels ødelagt af orgelfaçaden. Storfelterne har været forkrøbbet på alle sider, med spinkelt rammeværk, frisefelterne har haft buetunger, mens der er pålagte, skablonerede fladsnitsblomster for enderne i postamentfelterne, som adskilles af tre parallelle smårundstave.

Orgel 1893, fra Marcussen og søn, Åbenrå, med 6 stemmer, manual og pedal; façade med tre rundbuer; 1924 nye piber efter de til krigsbrug borttagne[32].

Pengeblok, 1700—1800'rne, ottekantet, med brede jernbånd om øvre del, pengetragt, to hesteskoformede hængelåse. Grå, tidligere blå. Ved vestdøren.

Klingpung, som Tønder 1687 (p. 980) og Højer (p. 1042), uden indskrift.

Mindetavle. Maleri, 145,5 × 64 cm, olie på træ, af korsfæstelsesgruppe (svarende til Møgeltønder epitaf 1653, p. 1327) og herover Kristus med sejrsfanen på jordkuglen, baggrund bjerglandskab, by og skyer; herunder vers med hvidmalet fraktur: »At Gud i denne Kircke lod / Ved Daabens Vand i Jesu Blod / Mig med sig nær forbindes / Sampt alt det gode uden Tall / Hand hid indtill har giort mig skal / Ved denne Tavle mindes«, og herunder 1680—1735 på hver side af spejlmonogram I K. Udsavede vinger og topstykke, det sidste med spejlmonogram CK under stor, femtakket krone. På skibets nordvæg.

Salmenummertavler og *lysekroner,* skåret o. 1927 af møbelsnedker Søren Lützen, Højer, efter tegning af H. C. Davidsen.

Seks enkle *tavler* med buet overkant; sortmalede, med hvid skriveskrift: »Skriftemaal og Altergang«, i korets nordvesthjørne.

Præsterækketavle, nyere, på korets sydvæg.

Kirkeskib, skænket 1943 af arkitekt A. Finsen, Ribe.

Hatteknager. Fire af smedejern, den ene på hængsel, de andre med bogstaver: R, IN, og H over ISB. Nu under pulpituret.

Ligbårer. 1) Vistnok fra 1707[10], stigeformet. Under bunden er med fraktur, af Thomas maler i Tønder[10] malet vers på hver side af Døden (skelet) med leen: »Anfang paa Voris lefnet, bestaar udi uforstand / Frem gangen er for giefves, og gaar unøtt fraa Hand / middel alder gifver moye, Enden Svaghed

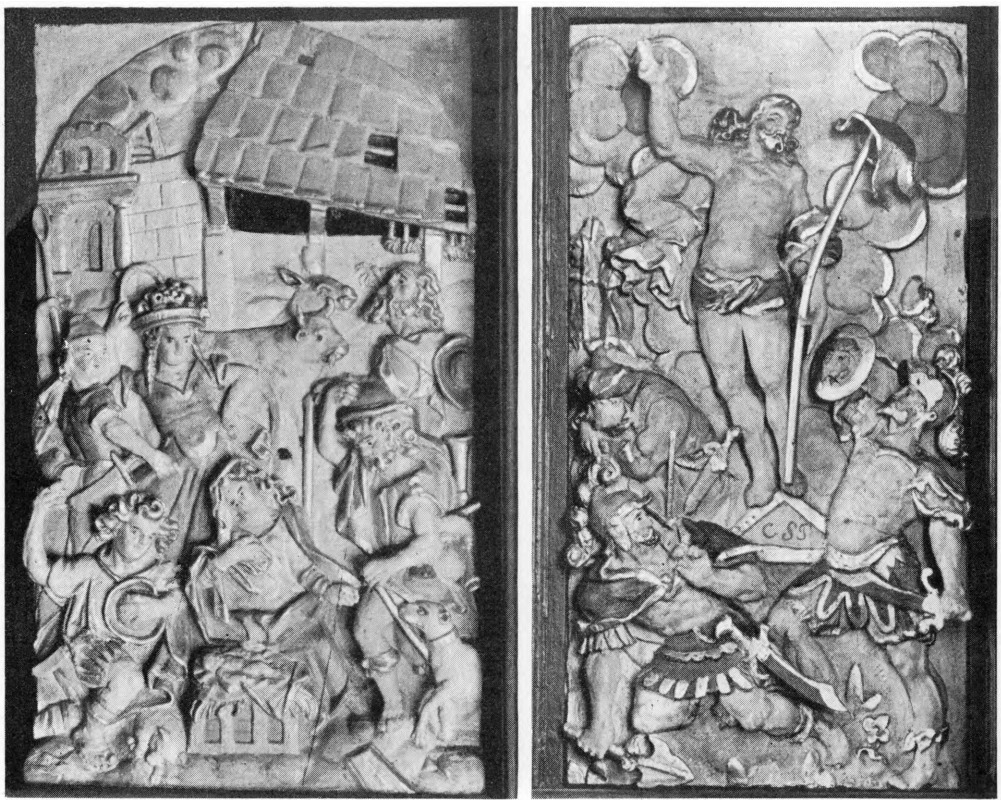
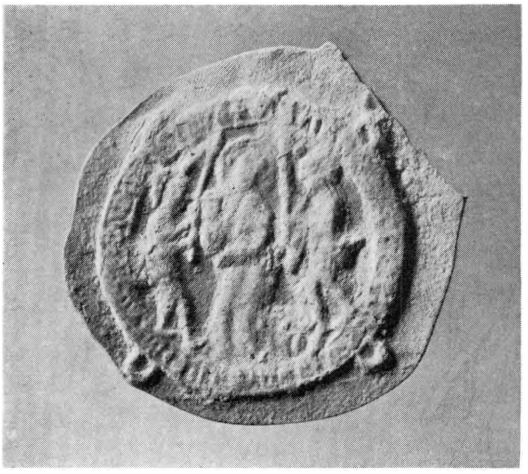

Fig. 10—11. Daler. Prædikestolsfelter 1606 (p. 1346). L. L. 1955

og nød / Regenschabet kand ey feyle, Fatzit er den wisse død. — Naar nogen Meener ieg er langt borte, og heel undtwigen / saa er ieg snart hos hannem, kommer uformodendis snigen / Ieg er vel noget uwisse, mig kiender og ingen Mand / og er dog altid wis, bekiend paa Land og Wand«. Sortmalet. I tårnrummet. 2) Stigeformet, enkel; på loftet.

Klokker. 1) Gotisk, 1400'rne, skriftløs, med fire relieffer, alle af pilgrimstegn (med øskener): 1) S. Meinrad dræbes af røvere (fig. 12), 2) korsbæringen (Uldall fig. 187)[34a], 3) Maria med barnet i kirkebygning, biskop Konrad og to engle, pilgrimstegn fra Maria-Einsiedeln, Schweiz (jfr. Uldall fig. 48), 4) S. Peder tronende, velsignende, med bispestav og hane (Uldall fig. 188). 95 × 84 cm (Uldall 138 f.).

2) 1607, støbt af Reinholdt Benninck, Lübeck. Indskrift med fraktur: »im iare MDCVII hebben de erbaren alse iacob moritz borgere in lubeck, andreas, hans und mattias gebrodere, dise klocke tho gottes ehre gegeuen in de karke tho Daler tho einer gedechtenisse ehres varders moritz attersen aldar; reinholt benninck got mi in lubeck, iacob moritz, andreas, hans, mattias«. Borgerligt våben. Tvm. 73 cm. (Sml. prædikestol).

L. L. 1958

El. M. 1955

Fig. 12—13. Daler. 12. Pilgrimstegn med S. Meinrads drab, på klokke (p. 1349).
13. Kapitæl eller base (p. 1338).

Gammel *klokkestol* af eg til to klokker: tre stolper med dobbelte skråbånd forneden og enkelt foroven; indgår i tårnets spirkonstruktion.

GRAVMINDER

Mindetavler for sognets faldne i krige. 1) 1848 ff., 2) 1914 ff.

†*Gravsten.* 1) ... Moritz. Måske har, skriver provst Riis (jfr. nr. 2), familien Moritz[35] ved disse gaver [prædikestol, klokke] fået tilladelse til at have en åben begravelse i kirkegangen, hvor der endnu ligger en ligsten med navnet Moritz (kronik).

2) Jørgen Frederik Riis, sognepræst, provst [1756—1812]; 1905 omtales hans gravsten på kirkegården.

†*Begravelse.* Jfr. under gravsten nr. 1. 1761, 1767 og 1799 omtales begravelsen på kirkegulvet; 1767 siges den »sammenskudte«, men reparerede begravelse at tilhøre Hans Fridrich Møller[10].

KILDER OG HENVISNINGER

LA. Åbenrå. Daler præstearkiv: B 1—2. 1760—1846. Libri datici. — Ba 3. 1845—1913. Liber daticus. — Af pakken Bd 3. 1722—1939. Akter II 7—11, lægget II 9, 1804—1935. Sager vedr. kirke- og præstegårdsbygninger. — C 1—3. 1648—1804. Kirkeregnskabsbøger. — H 1. Kirkekrønike 1904 ff. — *Tønder provstearkiv:* 1863—75. Kirkeregnskabsbog. — Udtaget af pakken sager vedr. Daler sogn, lægget 1879—1917. Bausachen, Kirchhof. — *Lø-Møgeltønder kirkevisitatorium:* 1866—78. Kirkevisitatorialsager fra Daler sogn.
— *Tønder kirkevisitatorium:* (aflev. fra Kiel). Nr. 618. Betr. die Daler Kirche de 1775—78.
— *LA. Viborg. Ribe bispearkiv:* 1696—1725 (div. år), 1764—75. Kirkesyn. — 1788—92. Kirkesyn. — *Schackenborg godsarkiv:* pakken D 36—36 a. — Udskrift af kirkeregnskaber i Schackenborg godsarkiv, ved godsinspektør H. C, Davidsen (NM). — Se i øvrigt arki-

valier for Tønder provsti i almindelighed p. 932. — Præsteindberetninger af J. Fr. Riis 30. april 1766 og 9. febr. 1768 (LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: præsteindb. 1693—1769). — Kirkeklokkecirkulære af 1918 (NM). — Museumsindberetninger af S. A. Claudi-Hansen o. 1910 og P. Kr. Andersen 1932, 1933, 1941 (forundersøgelse af inventar) og 1944 (istandsættelse af inventar). — Undersøgelse og beskrivelse ved Elna Møller, Erik Moltke og Marie-Louise Jørgensen 1955.

Haupt II, 568 ff. — Sigvald Grøn, i Den nordslesvigske Kirke, under red. af H. Hejselbjerg Paulsen, II, 1948, p. 85 ff.

[1] SJyAarb. 1941, p. 3. [2] S. R. D. VIII, 132, jfr. P. Hasse: Schlesw.-Holst.-Lauenb. Regesten u. Urkunden, 1886, nr. 455. [3] Diplomatarium Danicum 2. rk. I nr. 58, jfr. SJyAarb. 1945, p. 77. [4] Smst. nr. 420, II nr. 302, 321, V nr. 10. [5] Kronens Skøder II, 110. [6] Ribe bispearkiv: 1788—92. Kirkesyn. [7] Den nordre er omtalt 1640 (LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: arkidiakonatets kirkergsk. for Lø og Møgeltønder hrdr. 1554—1700), den østre 1664 (Schackenborg godsarkiv, pakken D 36), den søndre som opsat af ny 1697 (1648—1804. Kirkeregnskabsbøger), den vestre og østre som faldefærdige (Schackenborg godsarkiv, pk. D 36). [8] Se note 7 (1640). [9] LA. Åbenrå. Lø og Møgeltønder hrdr.s provstearkiv: 1823—74. Synsprotokoller. [10] 1648—1804. Kirkeregnskabsbøger. [11] LA. Åbenrå. Ribe bispearkiv: arkidiakonatets kirkergsk. f. Lø og Møgeltønder hrdr. 1554—1700. [12] Det ene af vinduerne synes først at være blevet tilmuret 1862 (note 9). [13] Schackenborg godsarkiv, pk. D 36. [14] Daler præstearkiv: 1845—1913. Liber daticus. [15] Daler præstearkiv: 1760—1846. Libri datici. [16] Nævnt 1752 f. (note 10). [17] LA. Viborg. Ribe bispearkiv: 1613—20. Ærkedegn Ægidius Lauritsøns regnskabsbog for kirkerne i Lø hrd. m. v. [18] LA. Åbenrå. Tønder provstearkiv: 1880—1911. Sager vedr. provstesyn. [19] Landesamt für Denkmalpflege Schleswig-Holstein. [20] Denne ændring kendes kun fra interiørfotografier i NM. [21] R. Haupt: Jahresbericht 1904—05, p. 4 og Daler præstearkiv: kirkekrønike, 1904. [22] Matthaei: Schnitzaltäre p. 121 (ca. 1450—80), Fr. Beckett: Danmarks Kunst II, 180. [23] Under året 1754 (note 13). [24] Udskrift af kirkergsk. i Schackenborg godsarkiv, ved godsinspektør H. C. Davidsen. [25] I den nuværende opstilling står Judas over Matthias' navn, Matthias over Matthæus' navn, mens den nuværende Judas er forsynet med Jacob den yngres symbol. [26] De Daler apostle er i hovedsagen skåret efter samme forlæg som apostlene i Skellerup (Svendborg amt), afbildet i Beckett: Danmarks Kunst II, 178, men af forskellige billedskærere. [27] Matthaei: Schnitzaltäre p. 122 (ca. 1480—1500), V. Thorlacius-Ussing, i Danmarks Billedhuggerkunst, 1950, p. 111. [28] Ifølge indberetn. o. 1910 skimtedes på fløjenes forsider konturer af helgenbilleder (?). [29] SJyAarb. 1941, p. 3. [30] Note 10, jfr. note 14. [31] I koret, på sydsiden nr. 1—11, ialt 28 navne, nr. 12—36 fra prædikestolen mandsstole (nr. 12 har sognepræsten) med 52 navne, dog er nr. 34 vacant. På den nør side i koret kvindestole, nr. 1—19, af hvilke nr. 1 er brudestol, ellers er der 47 navne (sognepræsten er alene om nr. 11); desuden er opført nr. 20—31 med overskrift: Kaadner, men intet navn findes. Det ny loft [pulpitur], sydside: nr. 1—5, men kun eet navn, og nordsiden: nr. 1—4, intet navn. (Note 13). [32] Daler præstearkiv: af pk. Bd 3 etc., lægget 1804—1935. [33] Den nordslesvigske Kirke II, 86. [34] Uldall tyder fremstillingen som Judas' forræderi. [34a] Traditionen fortalte (jfr. provst Biis' beretning, sml. præsteindb. 1766), at Jacob Moritz og hans brødre havde erhvervet sig store rigdomme formedelst søfarten, fornemmelig da de på deres sejllads kom til et land, hvor folkene døde bort af pest, og så påtog sig at være pestdragere. Jac. Moritz skal have endt i så stor fattigdom, at han i Lübeck fik understøttelse af de fattiges kasse; jfr. Sønderjydsk Maanedsskrift V, 1928, p. 61. [35] Fornyet blev Peders nøgle, Simons sav, Filips kors, Bartholomæus' kniv, Thomas' spyd og Matthæus' (skal være Matthias) hånd og økse. [36] Chr. Axel Jensen: Danmarks Snedkere og Billedsnidere, 1911, p. 42 og Sigurd Schoubye: Folkekunsten paa Tønderegnen, 1955, p. 18 f.